

בין נהר שלום לרחובות הנהר

אופיו של מפעל הפצת הקבלה בירושלים

יונתן מאיר, רחובות הנהר: קבלה ואקזוטריות בירושלים (תרנ"ו-תש"ח), ירושלים: יד יצחק בן צבי והמכון למדעי היהדות ע"ש מנדל האוניברסיטה העברית בירושלים, תשע"א, יב + 243 + [5] עמ'

על פי כמות המחקרים בתחום הקבלה אשר מתפרסמים בשנים האחרונות נראה כי מחקר הקבלה, כמו העיסוק בקבלה בחברה הישראלית והמערבית, זוכה כיום לעדנה. המחקרים הרבים יכולים ליצור את האשליה שכל מה שאפשר לכתוב כבר נכתב, ושלחוקר הצעיר אין מקום להתגדר בו. אלא שלבקיאים במחקר נהיר כי יש תחומים לא מעטים שעל אף חשיבותם הרבה טרם שזפתם עין החוקרים ועדיין מחכים לגואל. ספרו החדש של יונתן מאיר בא למלא את אחד החסרים המחקריים הגדולים, נושא שיש לו השפעה גם על מחקר הקבלה והחברה בזמננו – עולמן של ישיבות המקובלים בירושלים בתקופת פריחתן הגדולה, בשנים תרנ"ו-תש"ח (1896-1948).

מאיר, כמו קודמיו לו, טוען כי התמה המחקרית של פרופ' גרשם שלום, ראש וראשון לחוקרי הקבלה, היא אשר יצרה לקונה מחקרית זו, ונראה כי ספרו של מאיר יוצא כנגד תמה מחקרית זו. שלום, בסקרו את תולדות הקבלה בעת החדשה, הדגיש את חוסר עניינו בקבלה המזרחית בירושלים. הוא אפיינן קבלה זו כחזרה לאוטוריית, תכונה אשר אפיינה לדעתו את הקבלה הקדומה (עמ' 11-7).¹ נראה כי על פי שלום האוטוריית של הקבלה קשורה להיותה חסרת

1 גרשם שלום, השלב האחרון: מחקרי החסידות של גרשם

מעוף ועניין עכשווי, זאת לעומת זרמים קבליים מודרניים אחרים ובעיקר החסידות.²

ספרו של מאיר עומד כולו בסימן עימות עם תפיסתו של שלום, וכך צריך לבחון אותו – כעוסק בציר שבין הסתרה ובין הפצה של רעיונות קבליים. ציר זה אינו חדש וניתן לבחון באמצעותו את כל תולדות הקבלה. על פי ספר זה נראה כי יש לתלות את הדיון בנושא לא רק במניעים ובתאולוגיה של המקובלים, אלא גם – אולי בעיקר – בקשרים שבין חבורת המקובלים ובין החברה שבה פעלו.

פרקי הספר עוסקים בדרכים השונות להפצתה ולהסתרתה של הקבלה בסוף המאה התשע עשרה ובמחצית הראשונה של המאה העשרים, ובכך הוא מניח בסיס למחקר עתידי של הקבלה בתקופה זו ולבחינתה כחלק מהגות זמנה. הפרק הראשון סוקר את ישיבות המקובלים בירושלים. במאה התשע עשרה פעלה בעיר העתיקה ישיבת מקובלים אחת, ישיבת המקובלים 'בית אל', בהנהגת ראש הישיבה המפורסם ר' שלום שרעבי (רש"ש). לעומת זאת במאה העשרים כבר פעלו בירושלים ישיבות מקובלים רבות, אשר ראו עצמן כממשיכות של ישיבת 'בית אל' הוותיקה. צמיחה זו נבעה לא רק מגידול במספר לומדי הקבלה בירושלים, אלא גם מהתפתחויות בעולם הפוליטי שרחש סביב הישיבות: עליית כוחן בחברה היהודית, התרחבות מרחב הפעילות של המקובלים והפיצולים התאולוגיים בקרבם.

הפרק השני של הספר עוסק באחת הפעילויות של ישיבות המקובלים – החיפוש אחר עשרת השבטים. הדיון במציאתם של עשרת השבטים אשר גלו בתקופת בית ראשון, ואשר נמצאים מעבר לנהר הסמבטיון, היה יסוד חשוב בתפיסה משיחית יהודית-נוצרית. המיתוס בדבר קיומם של עשרת השבטים והחיפוש אחריהם תפסו מקום מרכזי בתרבות האירופית, הנוצרית והיהודית כאחת, מן המאה השבע עשרה עד המאה התשע עשרה, והם לבשו פנים חדשות אצל מקובלי ירושלים. הללו יזמו מסעות חיפוש אחר השבטים האבודים, תמכו במסעות כאלה והשתתפו בהם, ופעילות זו הייתה נקודת השקה עם הציבור שמחוץ לישיבות. מסעות החיפוש הללו לא היו כאמור חידוש שיצרו מקובלי ירושלים יש מאין, אלא הם אימצו מגמה משיחית קיימת ונתנו לה משמעות קבלית. הייתה זו פעילות קבלית מחוץ לשדה הישן, אשר ניסתה להסביר

שלום, בעריכת דוד אסף ואסתר ליבס, ירושלים תשס"ט, ובעיקר במאמרו 'החסידות: השלב האחרון', שם, עמ' 23-37. 2 על מחקרי החסידות של שלום ראו: יונתן מאיר, 'גנזי שלום', תרביץ עח (תשס"ט), עמ' 255-270, ובביבליוגרפיה המקיפה שבהערה 1 שם.

תופעות שמחוץ לעולם הקבלי בעזרת מערכות המושגים הקבליות וכך לנכס תופעות אלו לעולם הקבלה. בדרך זו נוצר אקטיוויזם קבלי-משיחי, אשר לא אפיין את מקובלי ישיבת 'בית אל' בתקופות קודמות.

אקטיוויזם זה ניכר גם במיזם הפצת הידע והריטואל הקבלי, מיזם אשר את תוצאותיו אפשר לראות עד היום. תופעה זו לא ייחדה את מקובלי ירושלים בלבד, אך הם מילאו בה תפקיד ייחודי. ישיבות המקובלים היו עיליתניות, והדבר ניכר גם בהפרדה בתוך חבורות המקובלים בין הלומדים ובין המכוונים, שהיו קבוצה פנימית סגורה, אך פעילות הפצת הידע והריטואל שטטשה את הקו שבין המקובלים ובין סביבתם. הדפסת הספרות הקבלית, אשר בה עוסק הפרק השלישי, הייתה מיזם ההנגשה העיקרי של הידע הקבלי. עם המעבר מכתבי-יד לספרות נרפסת חדלה הספרות הקבלית להיות נגישה רק לחוג מצומצם של בעלי כתיבה ונשלטת בידיהם, והפכה להיות זמינה לכול. מגמת ההפצה בלטה במיוחד בספרות התיקונים, שגם היא זכתה לתנופה בראשית המאה העשרים. הספרות הקבלית הנדפסת היא עדיין עיליתנית במידה רבה, שכן היא מובנת למקובלים ולחוקרים מעטים ואינה משפיעה ישירות על רוב שכבות הציבור, אך יצירת התיקונים והדפסת ספרות התיקונים קשרו בין חבורת המקובלים ובין שכבות רחבות של הציבור.

גם הכתיבה וההדפסה של פירושים לספרות הקבלית אשר נועדו לקהל רחב היו קשורות למגמת ההנגשה של הידע הקבלי. הידוע שבכותבי פירושים אלו היה הרב יהודה אשלג, אשר על פועלו כתב מאיר מאמרים נוספים.³ ומלבדו עסקו בכתיבת פירושים כאלה מקובלים כמו הרב יהודה פתיה והרב יהודה יואל רוזנברג. פעילות כתיבת הפירושים לטקסטים קבליים עבור הקהל הרחב הלכה והתעצמה בסוף המאה העשרים, ופירושים מראשית המאה היו במקרים רבים התשתית האידאולוגית והפרשנית לאלו המאוחרים. מקובלי ירושלים יצרו גם ריטואלים קבליים עבור הציבור הרחב. הם לא היו הראשונים שעשו זאת, אך הריטואלים לבשו ופשטו צורה בהתאם לזמן ולמקום, והיו נקודות המפגש העיקריות בין השכבה העיליתנית של המקובלים ובין שכבות רחבות בציבור אשר נשמעו להוראותיהם של מקובלים אלו.

תהליכים של הסתרה וגילוי הם כאמור תולדותיה של הקבלה – כמו של הפילוסופיה – מראשיתה ועד היום. קבוצת המקובלים העיליתנית מעוניינת

3 יונתן מאיר, 'גילויים חדשים על ר' יהודה ליב אשלג', קבלה 20 (תשס"ט), עמ' 345-368; הנ"ל, 'נפתולי סוד: הלל צייטלין, הרי"ל אשלג והקבלה בארץ ישראל', חביבה פדיה ואפרים מאיר (עורכים), יהדות: סוגיות, קטעים, פנים, זהויות: ספר ברקה, באר-שבע תשס"ז, עמ' 585-647.

לשמור לעצמה את הידע ואת הכוח, אך כוחות רבים דורשים מהמקובל להפיץ את משנתו הקבלית. על המקובלים להפיץ את תורתם דווקא כדי לשמור על כוחם, וכן כדי לגייס משאבים חברתיים וכלכליים לטובת מוסדותיהם. המתח שבין מגמות ההסתרה והגילוי בא לידי ביטוי בספר שלפנינו למשל בתולדותיה של ישיבת 'שער השמים', אשר היא ואנשיה עומדים במרכז רוב הסוגיות הנדונות בספר.

ישיבת 'שער השמים' נוסדה בשנת תרס"ו, והיא מוכרת כישיבה האשכנזית שבין ישיבות המקובלים אשר הלכו בדרכו של ר' שלום שרעבי. ר' שמעון צבי הורוויץ, אשר נמנה עם מייסדי הישיבה ועמד בראשה, היה מהדמויות המרכזיות בפעילות החיפוש אחר עשרת השבטים. ואנשי הישיבה מילאו תפקיד מרכזי בהדפסת ספרות הקבלה וספרות התיקונים וכן בעשיית תיקונים.

מאיר מציין ש'שער השמים' הייתה ישיבה אשכנזית, אך אינו מבהיר עד כמה השפיעה עובדה זו על מקומם של אנשי הישיבה במגמות הנדונות בספר. לדוגמה החיפוש אחר עשרת השבטים היה כאמור מיזם אירופי, דבר אשר מוזכר רק אגב אורחא בספר (עמ' 74-75), ופעילותו של הרב הורוויץ השתלבה בו כחלק אינטגרלי. גם את הביקורת על החיפוש, אשר גם היא מוזכרת בספר (עמ' 172-173), צריך לבחון כחלק מהביקורת על העיסוק האירופי בנושא. אפשר שיש לראות בחיפוש זה – כמו בפעילויות אחרות של ישיבת 'שער השמים' שנועדו לחזק את כוחה של העילית הקבלית האשכנזית – מיזם אוריינטליסטי.⁴

זיקה הדוקה לאירופה השתקפה גם במדיניות הכלכלית של ישיבת 'שער השמים'. שליחת שד"רים לאירופה הייתה האמצעי המרכזי של קהילות ארץ-ישראל בעת החדשה לגייס כספים ולמצב את כוחן בחברה היהודית. עם זאת נראה כי ישיבת 'שער השמים' פיתחה מנגנונים אלו יותר מגופים אחרים. הישיבה החזיקה ארגון משומן של גיוס כספים, ובמסגרת זו הדפיסה כרוזים ועלונים בשפות שונות (עמ' 57, 61)⁵ וייצרה מערך של מתנות ותיקונים. נראה כי מנגנון גיוס הכספים של ישיבת 'שער השמים' עורר ביקורת ביישוב (עמ' 60,

⁴ מאיר עוסק בהתעניינות של גורמים אירופיים בקבלה. ראו: עמ' 1-17. אך אני סבור שנוון לבחון בהקשר זה לא רק את ההתעניינות בקבלה, אלא גם את הפעילות הקבלית המתוארת בספרו.

⁵ גיוס הכספים של הישיבה התנהל דרך ארגונים אמריקניים (Central Relief Committee, עמ' 59). מגמה זו ניכרת גם בשמה האנגלי של הישיבה: 'The Generally Holy Talmudical & Cabbala Academy Shaar Hashamaim & Rabbinical College and Branches in Jerusalem' (עמ' 62).

167-169).⁶ יכול להיות שהמאמרים – הדו־ערכיים בחלקם – על המקובלים ופעולותיהם אשר פורסמו בגיליונות 'האור', העיתון שערכו אליעזר בן־יהודה ואחריו בנו, ביטאו חוסר הערכה לקבלה לעצמה, אך הובעה בהם גם דרישה מן המקובלים להישאר בארבע אמותיהם ולא להתעסק בענייני העולם הזה (עמ' 159-160, 169-171). נראה כי העיסוק הקבלי בענייני כסף או בסגולות היה בעיני הכותבים בלתי הולם ולכן לא לגיטימי ואפילו מושחת. מסתבר שהפעילות של הישיבה וכוחה החברתי העולה איימו על גורמים שונים, ובהם בן־יהודה ובנו, כאשר התמודדו על תמיכתו של ציבור דומה.

בהקשר זה ברצוני להעיר שתי הערות. הראשונה, קשורה לסביבה שבה פעלה הישיבה בארץ־ישראל. מאיר מציין כי ראשי הישיבה, אולי בניגוד לראשי ישיבות אחרות, ראו את עצמם ציונים, פעלו בהקשר משיחי, קיימו קשרים הדוקים עם הרב אברהם יצחק הכהן קוק (עמ' 69-71), ולמסורותיהם הקבליות הייתה זיקה ברורה למסורות הקבליות של משפחת ריבלין (עמ' 68, 93-94, 97, 108). נכון אם כן לראות ולהשוות את הפעילות של ישיבת 'שער השמים', יותר מאשר את פעילויותיהן של ישיבות מקובלים אחרות, לפעילות של ארגונים ציוניים בארץ־ישראל בתקופה הנדונה. התנועה הציונית, כמו הישיבה, הייתה תנועה משיחית, בעלת הקשר אירופי מובהק, אשר ניהלה מערכת יחסים מורכבת עם המזרח. כפי שיש לראות את המשיחיות של חיפוש עשרת השבטים על רקע המשיחיות הנוצרית, כך יש לבחון על רקע זה את התנועה הציונית ואת פעילותה של ישיבת 'שער השמים'.⁷ כמו כן ראוי להשוות את הניסיונות להגיע אל שכבות רחבות בעם ולא להשאיר את התנועות כעיליתניות, וכפועל יוצא מכך להשוות בין הפרסומים של תנועות אלו ובין מערכות גיוס הכספים והתמיכה שלהן. יתרה מזו, נראה כי לא מקרה הוא שהספר מסתיים בשנת תש"ח. השינויים שעברו הישיבות בשנה זו נבעו לא רק מחורבנו של היישוב היהודי בעיר העתיקה, אלא – בדומה לשינויים שחלו בתנועה הציונית – גם מהצורך לארגן מחדש את החזון שלהן.

המחקר עסק עד כה בפעילותם ובכתביהם של מקובלים אחדים בלבד על רקע מגמות ביישוב בארץ־ישראל בזמנם, ומקובלים אלה נמצאים בשולי ספרו

מוגן בזכויות יוצרים

6 נראה כי פעמים רבות ביקורת על עיסוק כלכלי של גופים אידאולוגיים היא כסות לאי נוחות עקב התחזקות כוחם.

7 ראו לדוגמה: פול מנדס־פלור, 'אוריינטליות ומיסטיקה: האסתטיקה של מפנה המאה הי"ט והזהות היהודית', מחקרי ירושלים במחשבת ישראל ג (תשמ"ד), עמ' 623-681; בעז הוס, 'לא לשאול כל שאלות: גרשם שלום וחקר המיסטיקה היהודית בת זמננו', פעמים 94-95 (תשס"ג), עמ' 57-72.

של מאיר.⁸ נוסף על כך כבר נדונו במחקר המאבק בין ישיבות ציוניות לשיבות לא-ציוניות והמחלוקת בעניין קבלת כספים מארגונים ציוניים. אך יש לבחון, על יסוד ספרו של מאיר, את התאולוגיה והפוליטיקה שבחיבורים הקבליים אשר נכתבו בישיבות המקובלים הירושלמיות, ולהאיר את הקשר בינן ובין הכתיבה בת זמנן.

הערה שנייה קשורה ליחס שבין הפצת הקבלה בראשית המאה העשרים ובין הפצתה בסוף מאה זו ובראשית המאה העשרים ואחת. מחקר הפצת הקבלה החל מסוף המאה העשרים פורח בשנים האחרונות, ובמרכזו ממשיכי דרכו של הרב אשלג.⁹ הרב אשלג מוזכר בספרו של מאיר מספר פעמים, אך אין הוא מרבה לעסוק בו, כנראה בשל היותו דמות שוליים בירושלים בראשית המאה העשרים. נוסף על כך הרב אשלג לא פעל דרך הישיבות בירושלים, אשר בהן עיקר עיסוקו של ספר זה, וכמובן לא נמנה עם חוג המקובלים שהמשיכו את התאולוגיה והפרקטיקה של הרש"ש. עם זאת דגמי פעילותו דומים מאוד לאלו המוצגים בספר, והיו כמותם מעין תקדימים לדגמי הפעילות של מקובלים במאה העשרים ובעיקר בסופה.

הביקורת על מקובלים בימינו, כולל זו של מאיר עצמו, עוסקת במסחור הקבלה. מבקרים רואים בהפצת הקבלה פחות במעמדה ופופולריות שלה. לעתים מופנית הביקורת כנגד הפצה של הקבלה ללא יהודים, פעילות אשר מתוארת כמסחור של הקבלה וכנובעת ממניעים כלכליים ולא ממניעים טהורים. ביסוד ביקורת זו עומדת דרישה מן הקבלה להישאר תחום יהודי אוטורי. אולם הקבלה פועלת בתוך מכלול זרמים הגותיים בחברה, ואין לדרוש ממנה להצטמצם לתחומים מסוימים. דברים דומים אפשר לומר על מחקר הקבלה. ספרו של מאיר מבהיר כי אין לדרוש מהקבלה להישאר ספונה בארבע אמות ופותח פתח לבחינתה כחלק ממכלול תפיסות חברתיות, תרבותיות, פוליטיות וכלכליות.

⁸ המחקר עסק בהרחבה ברב קוק וברב אשלג, אך גם במשפחת

ריבלין, שראתה עצמה כממשיכת המסורת של קבלת הגר"א,

ובספר 'קול התור', השייך לבית מדרש זה.

⁹ על הקבלה של הרב אשלג ראו: בועז הוס, 'קומוניזם

אלטרואיסטי: הקבלה המודרניסטית של הרב אשלג', עיונים

בתקומת ישראל 16 (תשס"ו), עמ' 109-130. על הקבלה של

ממשיכיו ראו לדוגמה: הנ"ל, 'למות ביום אחר: מדונה והקבלה

הפוסט-מודרנית', זמנים 91 (2005), עמ' 4-11; Jody Elizabeth

Myers, *Kabbalah and the Spiritual Quest: The Kabbalah Centre*

in America, Westport 2007. וראו גם: יונתן מאיר, 'גילוי וגילוי

בהסתת: על ממשיכי הרי"ל אשלג, ההתנגדות להם והפצת

ספרות הסוד', קבלה 16 (תשס"ז), עמ' 151-258.